

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ Η ΔΥΣΗ

Studia Hellenica

Studia Hellenica

Antiquitas • Byzantium • Renascentia XXV.

Εκδόθηκε από

Zoltán Farkas
László Horváth
Tamás Mészáros

STUDIA HELLENICA

Εισηγήσεις στα ελληνικά κατά το 5^ο Συνέδριο με τίτλο
Το Βυζάντιο και η Δύση
23-27 Νοεμβρίου 2015

Εκδόθηκε από
Dora E. Solti

Eötvös József Collegium
Βουδαπέστη 2016

Ο παρών Τόμος εκδόθηκε στα πλαίσια του υπ' αρ. 104456 χρηματοδοτημένου Προγράμματος ΟΤΚΑ του Εθνικού Κέντρου Ερευνών της Ουγγαρίας και του υπ' αρ. 160018 NTP-SZKOLL Προγράμματος του Υπουργείου Ανθρώπινων Πόρων για προγράμματα στήριξης Κολλεγίων Ανωτάτων Σχολών Ουγγαρίας

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

Υπεύθυνος έκδοσης:
László Horváth, Διευθυντής του Eötvös József Collegium

Διεύθυνση: ELTE Eötvös József Collegium
H-1118 Budapest, Ménesi út 11-13

Σχέδιο εξωφύλλου: Emese Egedi-Kovács

© Copyright για την ελληνική γλώσσα Eötvös József Collegium και οι συντάκτες
των εισηγήσεων

ISBN 978-615-5371-69-1

Ο παρών Τόμος τυπώθηκε από το
Τυπογραφείο Komáromi Nyomda és Kiadó Kft.,
υπό την διεύθυνση του János Kovács
H-2900 Komárom, Igmándi út 1.

Ρητορικές πραγματείες από το Βυζάντιο στη Δύση (15^{ος}-16^{ος} αιώνας)

Αθανάσιος Αγγ. Ευσταθίου¹

Στη μελέτη αυτή θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε – μολονότι είναι αδύνατον να καλύψουμε με πληρότητα- το ζήτημα της μεταβίβασης της ρητορικής κουλτούρας των Βυζαντινών στη Δύση κατά τους δύο αιώνες μετά την κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (15^{ος} – 16^{ος} αιώνας), εστιάζοντας κυρίως στους ακόλουθους άξονες:

α) στον προσδιορισμό των συγκεκριμένων πραγματειών και ρητορικών λόγων της κλασικής αρχαιότητας που μελετώνται στη βυζαντινή εποχή και ως αντικείμενα μελέτης αποτελούν φορείς της βυζαντινής κουλτούρας,

β) στις τύχες αυτών των κειμένων, κατά τους δύο αιώνες που επιλέγουμε, στην πορεία της διείσδυσης αυτού του λογοτεχνικού-ρητορικού πλούτου, τα πρόσωπα που έπαιξαν ρόλο εκατέρωθεν, ώστε να μεταφερθεί η γνώση αυτή και γ) στο ευρύτερο ζήτημα της πρόσληψης των ρητορικών αυτών κειμένων, στις επιλογές των Βυζαντινών λογίων αλλά και αντίστοιχα στις επιλογές των Δυτικών λογίων σχετικά με τις ρητορικές πραγματείες και τους λόγους που μεταφερθούν καθ' οιονδήποτε τρόπο στη Δύση.

Αρχίζοντας αντίστροφα, από τον τρίτο άξονα, οφείλουμε προοιμιακά να παρατηρήσουμε ότι στους μηχανισμούς πρόσληψης εν γένει ανήκουν κυρίως η παράδοση του/των κειμένου/ων, η μετάφραση καθώς και η πολιτισμική εστίαση, όρος ο οποίος περιλαμβάνει το εκάστοτε εκπαιδευτικό και πνευματικό-θρησκευτικό περιβάλλον, την έννοια του προτύπου (*exemplum*), καθώς και άλλες έννοιες, ανάμεσα στις οποίες την αυτή της μίμησης (*imitatio*) με την ετέρα έννοια της άμιλλας (*aemulatio*).²

Εν προκειμένω, η παράδοση ενός ρητορικού κειμένου της αρχαιότητας στο Βυζάντιο και μέσω αυτού στη Δύση αποτελεί προϊόν μίας σύνθετης διαδικασίας που βασίζεται στην αλληλεπίδραση παραγόντων με κλιμάκωση από το τυχαίο

¹ Επιθυμώ να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στους οργανωτές του διεθνούς συνεδρίου Byzanz und das Abendland IV, László Horváth, Διευθυντή του Κολλεγίου Eötvös József και Dóra Solti, Προϊσταμένη του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών, για την εξαιρετική φιλοξενία στη θαυμάσια Βουδαπέστη και στο υψηλού επιπέδου Πανεπιστήμιό της.

² Για την πρόσληψη βλ. περαιτέρω Hardwick, L., *Reception studies*, Oxford 2003, σσ. 12 κ.εξ.

στο συνειδητό και σαφώς επιλεγμένο. Δεν αμφιβάλλει κανείς ότι κάποια από τα κείμενα διασώθηκαν, χωρίς να είμαστε σε θέση να καθορίσουμε το γιατί, ενώ άλλα-τα περισσότερα-αντιγράφηκαν με τρόπο συνειδητό και συστηματικό, αφού πρώτα επιλέχθηκαν από ένα κοινό λογίων.³

Στο Βυζάντιο, η ρητορική ασκεί ισχυρή επίδραση στην πνευματική παραγωγή, διαχέεται παντού, στη λογοτεχνία, στον πεζό και ποιητικό λόγο, στην τέχνη, στην επιστήμη. Ο προσδιορισμός προτύπων έφερε στο προσκήνιο της εκπαίδευσης εκπροσώπους της κλασικής ρητορείας, όπως τον Δημοσθένη, τον Ισοκράτη, τον Λιβάνιο από την ύστερη αρχαιότητα με τους θεωρητικούς της κλασικής ρητορείας όπως τον Αριστοτέλη, τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά και τους μεταγενέστερους Αφθόνιο και ειδικώς τον Ερμογένη, ο οποίος καθορίζει να συνδέσει αρχαιότητα και Βυζάντιο και να αναδειχτεί ως κύριος εκπρόσωπος του είδους⁴ ο Ερμογένης με τη μέθοδο της διαίρεσης (*divisio*) αφενός εισάγει τον επιμερισμό και τη διαίρεση στη σκέψη, ενώ με την υφολογική του διδασκαλία προτείνει 24 κατηγορίες ύφους που και αυτές αποκτούν ιδιαίτερη δυναμική.

Τα ρητορικά πρότυπα ενστερνίζονται οι λόγιοι της περιόδου, οι οποίοι τα μελετούν συστηματικά, τα παραφράζουν και τα σχολιάζουν σε μία προσπάθεια να τα μιμηθούν (*imitatio*), ενώ τα χρησιμοποιούν ως θεωρητική αφετηρία για να τα υπερβούν (*aemulatio*).

³ Τα δέκα ονόματα των ρητόρων του κανόνα εμφανίζονται με δύο παραλλαγές κυρίως ως προς τη σειρά τους (1. Δημοσθένης, 2. Δείναρχος, 3. Ισαίος, 4. Λυσίας, 5. Υπερείδης, 6. Λυκούργος, 7. Ισοκράτης, 8. Ανδοκίδης, 9. Αντιφών, και 10. Αισχίνης) στα χειρόγραφα Paris. gr. 2991, σε ένα χειρόγραφο γραμματικών έργων του 14ου-15ου αι., στην Königsgrätz της Βοημίας, στον κώδικα Coisl. 249 (παρισινό χειρόγραφο του 9ου ή 10ου αιώνα), στον Pal. gr. 132 (Heidelberg), στον Barocian. 125 και στον Ambros. D15 sup. Για περισσότερα βλ. το άρθρο Studemund, W., "Ein Verzeichniss der zehn attischen Redner", *Hermes* 2 (1867), σσ. 434-449.

⁴ Πρόκειται για τις ακόλουθες πραγματείες που παρατίθενται ήδη από τον Thomas Conley, "Byzantine Teaching on Figures and Tropes: An Introduction", *Rhetorica* 4 (1986), 335- 374, ειδ. 368-374: α) Αλέξανδρος (Numenius), περί Σχημάτων 8.421-86 Walz (=W) βλ. και 3.70-40 Spengel=Sp) β) Ανώνυμος I, περί Σχημάτων 8.698-713 W (=3.174-88 Sp) γ) Ανώνυμος II, περί Σχημάτων 8.714-25 W (=3.201-14 Sp) δ) Ανώνυμος III, περί Σχημάτων, 8.617-70 W (=3.110-60 Sp) ε) Ανώνυμος (Σύνοψις), 3.704-11 W στ) Χοιροβοσκός, περί τρόπων 8.802-20 W (=3.244-56 Sp) ζ) Δοξασπατρίς, Προλεγόμενα π. Ιδ., PS 420-26 η) Δοξασπατρίς, Προλεγόμενα π. στ., PS 304-18 θ) "Τρηγόριος Κορίνθιος", π.τρ., 8.763-68 W (= "Τρύφων II" στο West, CQ 59(1965), 236-48) ι) Ηρωδιανός, περί Σχημάτων, 8.588-608 W (=3.85-104 Sp) ια) Κοκόνδριος, π.τρ. 8.782-98 W (=3.230-43 Sp) ιβ) "Μαρκελλίνος", 4.1.38 W (=PS 258-96) ιγ) Φοιβάμμων, περί Σχημάτων 8.492-519 W (=3.41-56 Sp) ιδ) Πλανούδης, Προλεγόμενα 5.212-21 W (=PS 64-73) ιε) Σικελιώτης, Προλεγόμενα 6.56-79 W (=PS 393-420) ιστ) Τιβέριος, περί Σχημάτων, 8.527-77 W (=βελτιωμένη έκδοση του κειμένου στο G. Ballaira, Rome, 1968) (= 3.57-82 Sp.) ιζ) Τρύφων, π.τρ. 8.728-60 W (=3.189-206 Sp) ιη) Ζωναίος, περί Σχημάτων 8.673-90 W (=3.161-70 Sp).

Εν τέλει, σε μία περίοδο μετάβασης, τον 15^ο και τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, η γλωσσική διδασκαλία της ελληνικής στη Δύση συμπαρασύρει και τη μελέτη των ρητορικών κειμένων για τον διττό τους χαρακτήρα και ως κειμένων γλωσσικής αναφοράς και για το ρητορικό τους περιεχόμενο, αφού η ρητορική ανάμεσα σε άλλα αποτελεί αντικείμενο έρευνας των πρώτων δυτικών ουμανιστών και των Ελλήνων λογίων, όπως ο Χρυσολωράς, ο Γεώργιος Τραπεζούντιος, ο Θεόδωρος Γαζής, ο Θεσσαλονικεύς που αναλαμβάνουν το έργο της εισαγωγής του θεωρητικού πλαισίου της ρητορικής στη Δύση. Επίσης, το ενδιαφέρον των Ιταλών λογίων για την αρχαιοελληνική γραμματεία και η διάθεσή τους να διδαχθούν την αρχαιοελληνική γλώσσα, ενώ αρχικώς τους οδήγησε σε κάποιες όχι ιδιαίτερα επιτυχημένες λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων, αργότερα δημιούργησε την ανάγκη μιας πιο γνήσιας και ουσιαστικής γνώσης των κειμένων των αρχαίων ελλήνων και κατά συνέπεια μιας συστηματικότερης διδασκαλίας της γλώσσας τους εκ μέρους των Ελλήνων λογίων της διασποράς. Έτσι, ο Εμμανουήλ Χρυσολωράς ήδη από το 1397 στη Φλωρεντία εγκαινιάζει με επιτυχία τη διδασκαλία της Ελληνικής γλώσσας, χρησιμοποιώντας μάλιστα την εναλλακτική μέθοδο των ερωταποκρίσεων⁵, ενώ οι μαθητές του (ο Λεονάρντο Μπρούνη, ο Γκουαρίνο και άλλοι) μεταφράζουν συστηματικά λόγους-πρότυπα της κλασικής ρητορείας τις περισσότερες προτιμήσεις συγκεντρώνει ο λόγος *Περί του Στεφάνου* του Δημοσθένη· ενδιαφέρον προκαλούν και οι ισοκράτειοι *Προς Δημόνικον* και *Προς Νικοκλή*. Συνηγορεί με αυτή την άποψη η μετάφραση-απόδοση των ρητορικών λόγων της Ιλιάδας από τον Μπρούνη⁶ και του λόγου του Μάρκου Αντωνίου στο κείμενο του Δίωνα Κάσσιου από τον Μπατίστα Γκουαρίνη.⁷

⁵ Ευρύτατη είναι η διάδοση των γραμματικών πραγματειών που συγγράφονται σύμφωνα με την κατ' ερωταποκρίσιν μέθοδο, ιδιαίτέρως κατά τον 14ο και κυρίως το 15ο και 16ο αιώνα. Είναι δυνατόν να υποθέσει κανείς ότι αυτή την εποχή η υιοθέτηση της εν λόγω μεθόδου κατάταξης του γραμματικού υλικού από γνωστούς έλληνες λογίους, όπως ο Μανουήλ Χρυσολωράς, δημιούργησε μία τάση στους φιλολογικούς κύκλους, τουλάχιστον για λόγους πιο αποτελεσματικής διδασκαλίας, να συγγράφονται Γραμματικά εγχειρίδια με ερωταποκριτική μορφή έστω και παράλληλα με τον συγγραφή άλλων γραμματικών εγχειριδίων που συγγράφονταν με την κλασική μέθοδο. Για περισσότερα βλ. το άρθρο μου "Ο κώδικας 1066 της ΕΒΕ (Προερχόμενος από τη Μονή Δουσίου) και τα Γραμματικά Ερωτήματα κατά τη Βυζαντινή Περίοδο", *Ιόνιος Λόγος* 1 (2007), σσ. 75-123.

⁶ Επιλογή δηλωτική της αποδοχής της Ιλιάδας κατά τον 15^ο αιώνα, που δίνει ένα επιπλέον στοιχείο για την πρόσληψη του Ομήρου· για τις απαρχές της καθιέρωσης του Ομήρου ως λογοτεχνικού προτύπου στη Νεώτερη Ευρώπη βλ. το βιβλίο του Robert Wood, *An essay on the original genius and writings of Homer*, Λονδίνο 1775.

⁷ Βλ. περαιτέρω Monfasani, J., "The Byzantine Rhetorical Tradition and the Renaissance" στον τόμο του με τίτλο *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and other Emigrés*,

Εξάλλου, αξίζει να μνημονευθεί το έργο *Rhetoricorum Libri V* του Γεωργίου Τραπεζούντιου (1395-1472), κι αυτό έργο-γέφυρα μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης. Η εν λόγω πραγματεία προσφέρει στους Ιταλούς τη θεωρία της βυζαντινής ρητορικής. Πηγές του ο Κικέρωνας, ο Λίβιος και ο Βιργίλιος, ενώ δεν παραλείπει να τονίσει τη σπουδαιότητα του Ερμογένη, του Διονυσίου Αλικαρνασσία καθώς και του Μάξιμου Φιλοσόφου. Εισάγεται με το έργο ένα ιδιαίτερο σύστημα ρητορικής που επικρατεί σε τέτοιο βαθμό στη διδασκαλία του είδους, ώστε ο Φίλιππος Μελάγχθων ανάμεσα σε άλλους ουμανιστές των αρχών του 16ου αιώνα να αναγκαστεί να συγγράψει την δική του σύντομη Ρητορική, προκειμένου να μην αναγκαστούν οι μαθητές του να καταφύγουν στην εκτενή μελέτη του Τραπεζούντιου.⁸

Αντίθετα, ο Θεόδωρος Γαζής εκ Θεσσαλονίκης (1398-1475) ακολουθεί μία λιγότερο πρωτότυπη μέθοδο διδασκαλίας της ρητορικής, αφού, ενώ αφορμάται από τη Ρητορική του Διονυσίου Αλικαρνασσία, επιλέγει από τον Διονύσιο υλικό που προσιδιάζει στα ενδιαφέροντα του Ιταλικού κοινού. Για διδακτικούς λόγους ως καθηγητής της έδρας της Ελληνικής και της Ομιλητικής (*Eloquentia*) στη Φερράρα (1446), ο Θεόδωρος Γαζής ετοιμάζει μετάφραση και υπόμνημα στον λόγο *Περί Στεφάνου* του Δημοσθένη, ενώ υπομνηματίζει επίσης τον *Γοργία* του Πλάτωνα βασιζόμενος στη μετάφραση του Λεονάρντο Μπρούνη.⁹

Με τον Ιωάννη Αργυρόπουλο που διδάσκει στα μέσα του 15ου αιώνα στην Φλωρεντία (1457) διαπιστώνουμε μία εξέλιξη: οι ανθρωπιστικές σπουδές, όπως μεταφέρονται από έλληνες λογίους και μπολιάζονται στον ιταλικό ουμανισμό, υπερβαίνουν τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και της ρητορικής· σύντομα η διδασκαλία εκτείνεται σε γνωστικές περιοχές πιο επιστημονικές περιλαμβάνοντας την ηθική, τη λογική αλλά και τη φυσική και τη μεταφυσική. Στο σημείο αυτό η συμβολή του Γεωργίου Τραπεζούντιου με τις μεταφράσεις των *Libri Naturales* του Αριστοτέλη και της *Μαθηματικής Συντάξεως (Almagest)* του Κλαύδιου Πτολεμαίου σε συνδυασμό με τον εκτενή ερμηνευτικό σχολιασμό τους φαίνεται σημαντική.¹⁰

Άλδος Μανούτιος και η έκδοση των ελασσόνων ρητόρων

Το ενδιαφέρον για τους ρήτορες οδηγεί τους πρωτεργάτες των πρώτων εκδόσεων των αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στην απόφαση να συμπεριλάβουν και αυτούς στο εκδοτικό τους πρόγραμμα. Στην πρώτη θέση του εκδοτικού προγραμματισμού

Variorum 1995, κεφ. XVI, σσ. 174-187, ειδ. σσ. 177-184.

⁸ Βλ. το πρόσφατο άρθρο της Lucia Calboli Montefusco, "Giorgio Trebisonda e la Precettistica dell' esordio", *PAN: Rivista di Filologia Latina* 1 (2012), σσ. 109-122.

⁹ Βλ. Monfasani, *ό.π.*, σσ. 179-180.

¹⁰ *Ό.π.*, σ. 181.

βρίσκονται τα ονόματα του Ισοκράτη και του Δημοσθένη· ο πρώτος εκδίδεται ήδη το 1493 από τον Δημήτριο Χαλκοκονδύλη, ενώ ο δεύτερος, ο Δημοσθένης, το 1504 από τον Άλδο Μανούτιο· στη συνέχεια, το 1507-1508 εκδίδεται μια δίτομη συλλογή θεωρητικών έργων της ρητορικής. Οι προεργασίες της έκδοσης των ελασσόνων ρητόρων στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και Αισχίνης και ο Λυσίας αρχίζουν ήδη από τη δεκαετία του 1490, και ήδη το 1513 στη Βενετία τυπώνεται η *editio princeps* των ελασσόνων ρητόρων, η οποία αποτελείται από τρία μέρη, με το πρώτο και το δεύτερο να τυπώνονται σε κοινό τόμο.

Στο πρώτο μέρος εκδίδονται οι λόγοι του Αισχίνη και του Λυσία, καθώς και αυτοί του Αλκιδάμαντα, του Αντισθένη και του Δημάδη, ενώ το μέρος αυτό κλείνει με τον βίο του Λυσία. Στο δεύτερο μέρος περιλαμβάνονται οι λόγοι του Ανδοκίδη, Ισαίου, Δεινάρχου, Αντιφώντα, Λυκούργου, Γοργία, Λεσβώνακτος, Ηρώδη. Στο τρίτο μέρος βρίσκουμε την ανατύπωση των λόγων του Ισοκράτη που είχαν ήδη εκδοθεί στην *editio princeps* του 1493, ενώ εμπεριέχονται και οι λόγοι, *Κατὰ Σοφιστῶν* του Αλκιδάμαντα, το *Ἑλένης Ἐγκώμιον* του Γοργία, και δύο λόγοι του Αριστείδη, ο *Παναθηναϊκός* και το *Ῥώμης ἐγκώμιον*.¹¹

Εν γένει, η έκδοση των *Rhetores Graeci* του Άλδου φαίνεται ότι περιλαμβάνει μόνο ή έστω κυρίως τα κείμενα που ενδιέφεραν τους Λατίνους και μεταφράστηκαν στην Αναγέννηση. Παρατηρούμε ότι ίδιος ο Ερμογένης περιλαμβάνεται στην έκδοση του Άλδου, αλλά τα πολυάριθμα υπομνήματα για τον Ερμογένη ούτε μεταφράζονται ούτε εκδίδονται. Στην έκδοση ας σημειωθεί περιλαμβάνεται και η *Ποιητική* του Αριστοτέλη.¹²

Ιανός Λάσκαρης και Αντώνιος Έπαρχος

Ιανός Λάσκαρης

Χειρόγραφα των ελασσόνων ρητόρων φτάνουν στην Ιταλία μαζί με άλλα χειρόγραφα που έφερε μαζί του ο Ιανός Λάσκαρης από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Ο Λάσκαρης παίζει τον ρόλο του διαμεσολαβητή και απεσταλμένου του Λαυρεντίου των Μεδίκων, αφού του έχει τεθεί η αποστολή να ενισχύσει τη βιβλιοθήκη του Λαυρεντίου με χειρόγραφα που λείπουν και συγκεντρώνουν ενδιαφέρον, ανάμεσα σε αυτά και των ρητόρων. Ο Λάσκαρης πραγματοποίησε δύο ταξίδια στην Ανατολή, το 1490 και το 1491¹³.

¹¹ Για την *Aldina των Rhetores Graeci* σύντομα θα έχουμε σχετική μελέτη που ετοιμάζουμε σε συνεργασία με τη συνάδελφο Dora Solti.

¹² Βλ. Παννακόπουλος, Κ.Ι., *Ἑλληνες Λόγιοι εις την Βενετίαν*, Αθήναι 1965, ειδ. σσ. 199 κ.εξ.

¹³ Speake, G., "Janus Lascaris' Visit to Mount Athos in 1491", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 34 (1993), σσ. 325-330.

Στο ημερολόγιό του, μας δίνει ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες για τις παραγγελίες χειρογράφων και το ειδικό ενδιαφέρον του Λαυρεντίου¹⁴. Φαίνεται ότι πριν από τις αποστολές του, στη βιβλιοθήκη του Λαυρεντίου υπήρχαν ήδη χειρόγραφα του Δημοσθένη, του Αισχίνη, του Ισοκράτη, του Λυσία, καθώς επίσης του Λιβάνιου, του Διονυσίου Αλικαρνασσέα και του Ερμογένη.¹⁵ Καθώς έλειπαν οι ελάσσονες ρήτορες από την εν λόγω συλλογή βρίσκονταν ανάμεσα στους πρώτους που ο Λαυρέντιος παρήγγειλε στον Λάσκαρη.¹⁶ Έτσι, ο Λάσκαρης εντόπισε στη Μονή Βατοπαιδίου του Αγίου Όρους ένα χειρόγραφο με ελάσσονες ρήτορες και ειδικώς τον Ανδοκίδη, τον Ισαίο, τον Δείναρχο, τον Αντιφώντα, τον Λυκούργο, τον Γοργία, τον Αλκιδάμα· περιλαμβάνονται επίσης ο Λεσβώναξ και ο Ηρώδης Αττικός. Το εν λόγω χειρόγραφο μπορεί σήμερα να ταυτιστεί με τον κώδικα Burney 95, από το οποίο προέκυψε κατόπιν αντιγραφής του Λάσκαρη ο κώδικας Laur. Plut. 4.11 που μεταφέρθηκε στη συνέχεια στη Φλωρεντία.

Εκτός των ταξιδιών αυτών, ο Ιανός Λάσκαρης φαίνεται ότι προμηθεύει στον Λαυρέντιο επιπλέον χειρόγραφα σε άλλες ευκαιρίες, όπως για παράδειγμα τον κώδικα Laurentianus 57,45 ο οποίος αναφέρεται ότι πωλήθηκε στον Λαυρέντιο στην Κρήτη, στις 3 Απριλίου 1492¹⁷. Χειρόγραφα που σήμερα βρίσκονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι περνούν στα χέρια του Λάσκαρη μέσω φιλολόγων της εποχής· η περίπτωση του κώδικα Paris. Gr. 2947 που ανήκε κάποια εποχή στη συλλογή του Μάρκου Μουσούρου (περί το 1517) περνά στα χέρια του Ιανού Λάσκαρη.¹⁸

Αντώνιος Έπαρχος¹⁹

Έτερος κωδικογράφος, συλλέκτης και έμπορος χειρογράφων με ιδιαίτερο ρόλο στη διάδοση των ρητόρων στη Δύση υπήρξε ο εκ Κερκύρας ορμώμενος Αντώνιος Έπαρχος, που ζει την περίοδο από το 1492-1571. Ο Έπαρχος

¹⁴ Πρόκειται για το χφ. Vat. gr. 1412. Η πρώτη έντυπη έκδοσή του: Müller, K., "Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek", *Centralblatt für Bibliothekswesen* 1 (1884), σσ. 333-412.

¹⁵ Müller 1884:371 κ.εξ.

¹⁶ «Ἐτι εἰ εὐρεθῶσι τινὲς ῥήτορες, οὓς οὐκ ἔχομεν. Δηλονότι Λυσίας, Ἰσοκράτης, Ἀνδοκίδης, Ἰσαῖος, Λυκούργος, Δείναρχος, Ὑπερίδης, Ἀντιφῶν», στο φ. 8ν· πβ. Müller 1884: 368. Στο φ. 10γ μνημονεύεται και ο Αισχίνης ανάμεσα στους συγγραφείς που έπρεπε να περιληφθούν. Βλ. και Wyse, W. (ed.), *The speeches of Isaeus*, Cambridge 1904, σ. vi.

¹⁷ Βλ. Diller, A. "The Manuscript Tradition of Aeschines' Orations", *ICS* 4 (1979), σ. 47.

¹⁸ Ό.π., σ. 59.

¹⁹ Για τον Αντώνιο Έπαρχο πολύτιμη εξακολουθεί να είναι η μελέτη της Πιωτοπούλου- Σισιλιάνου, Ε., *Αντώνιος Έπαρχος, ένας Κερκυραίος ουμανιστής του ιστ' αιώνα*, Αθήνα 1978. Στην εν λόγω μελέτη η εργασία μου οφείλει πολλά.

μολονότι δάσκαλος ζει σε συνθήκες στερήσεων και ιδιαίτερων οικονομικών δυσχερειών. Ξεκινά την αντιγραφή χειρογράφων σε πολύ μικρή ηλικία και ήδη στα δεκαπέντε του, το 1509, αντιγράφει το πρώτο χειρόγραφο, ενώ ακολούθησαν δεκάδες άλλα. Η εκπαιδευτική σταδιοδρομία έχει να επιδείξει την ανάληψη της διεύθυνσης του ελληνικού σχολείου που είχε ιδρύσει στο Μιλάνο ο φιλέλληνας Πάπας Λέων Γ', τα έτη 1520-21. Από το 1537 έως το 1548 ζει στην Ιταλία και μάλιστα εργάζεται ως διδάσκαλος της ελληνικής στη Βενετία και ως αντιγραφέας και μεταπράτης χειρογράφων κυρίως στη Ρώμη. Δεκάδες χειρόγραφα που έχουν αντιγραφεί από τον ίδιο βρίσκονται σήμερα στην Εθνική βιβλιοθήκη του Παρισιού, στη Φλωρεντία και στο Βατικανό.²⁰

Ο Αντώνιος διαθέτει οξυτήτα κρίσης για την επιλογή καταλλήλων χειρογράφων προς αντιγραφή· οι επιλογές του μας οδηγούν στα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις των πνευματικών κύκλων της εποχής. Ο Έπαρχος συγκρότησε συλλογές είτε από παλαιούς κώδικες είτε από αντίγραφα των έργων που συγκέντρωναν μεγάλη ζήτηση. Στη συζήτηση με τον Cervini για την εκτύπωση ορισμένων έργων ο Έπαρχος προτείνει τον Φίλωνα των Ιουδαίων, τον Ευσέβιο και τον Θεοδώρητο. Εκφράζει επίσης τον ενθουσιασμό του για τα έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου. Εν γένει ο Έπαρχος φαίνεται να προτιμά μετακλασικούς και βυζαντινούς συγγραφείς, ενώ πεπεισμένος ότι θα έπρεπε να στηριχθεί το ενωτικό κίνημα προσπάθησε να συγκεντρώσει κώδικες που ενισχύουν το καθολικό δόγμα.

Παραδίδονται 4 κατάλογοι χειρογράφων του Επάρχου: α) ο αυτόγραφος κατάλογος του 1537 (στον κώδικα Vaticanus Latinus 3958, φφ. 213r-215v), ο οποίος περιέχει 88 χειρόγραφα ευρισκόμενα στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι. Από τα χειρόγραφα αυτά τα πλείστα έχουν θεολογικό περιεχόμενο, αρκετά περιέχουν έργα του Αριστοτέλη όχι όμως ρητορικά, πολλά εμπεριέχουν ιατρικά έργα, ενώ τα ρητορικά κείμενα είναι τα ακόλουθα πέντε:

- 1) αρ. 43 Δημοσθένους λόγοι μετά εξηγήσεως, ἀρχαιότατον και ὀρθότατον (Parisinus gr. 2940),
- 2) αρ. 44 Λιβανίου μύθοι καὶ προγυμνάσματα καὶ μελέται καὶ λόγοι καὶ ἐπιστολαὶ καὶ ὁ,τιοῦν ἄλλο κατέλιπεν σύνταγμα (Parisinus gr. 3014),
- 3) αρ. 45 Αἰσχίνου (sic. Αἰσχίνου) λόγοι καὶ Ἀριστείδου ὅσα συντάγματα κατέλιπεν· ἀρχαιότατον (Parisinus gr. 2996 του 13^{ου} αιώνα), βασικότατο χειρόγραφο για την παράδοση του κειμένου του Αισχίνου, που δίδεται από τους εκδότες του Αισχίνου με το σύμβολο i. Το χειρόγραφο μάλλον αποτελεί καρπό μιας πρώιμης έκδοσης του κειμένου του Αισχίνου ήδη από τον 13^ο αιώνα

²⁰ Βλ. Diller, A. „The Manuscript Tradition of Aeschines' Orations" *ICS* 4 (1979), σσ. 34-64.

διασώζοντας πολλές φορές γραφές από διαφορετικούς κλάδους της παράδοσης του κειμένου του Αισχίνη.

4) αρ. 72 Ρητορική Ίωσήφ ιατροῦ, καὶ Δημητρίου Φαληρέως περὶ ἔρμηνείας καὶ

5) αρ. 76 Ἐρμογένους ῥητορική μετὰ ἐξηγήσεως· βιβλίον παλαιὸν (Parisinus gr. 2917).

Στον δεῦτερο κατάλογο, αὐτὸν τῆς Βιέννης (στο κώδικα Vindobonensis Latinus 9734, φφ. 2r- 4r), που δεν εἶναι αὐτόγραφος, παραδίδονται 100 χειρόγραφα ευρισκόμενα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μονάχου. Αὐτὰ μόνον πέντε ἔχουν ἄμεσο ἢ ἐπὶ το πλείστον ἔμμεσο ρητορικό ενδιαφέρον:

1) αρ. 49 Ἀπομνημονεύματα διαφόρων θεολόγων καὶ φιλοσόφων καὶ ποιητῶν καὶ ῥητόρων εἰς ὑποθέσεις νς '(= 56) (Monacensis 429).

2) αρ. 66 Πορφυρίου φωναὶ μετὰ ἐξηγήσεως. Ἐπι περὶ ἔρμηνείας κατηγοριῶν, ἀναλυτικῶν, τοπικῶν, σοφιστικῶν ἐλέγχων μετὰ ἐξηγήσεως· ὀρθότατον καὶ ὠραῖον βιβλίον (Monacensis 399).

3) αρ. 70 Ἀριστείδου ῥήτορος ἅπαντα (Monacensis 432).

4) αρ. 81 Αἰνείου σοφιστοῦ ἔλεγχος τῆς παρ' ἑλληνιν λογομαχίας (Monacensis 564). καὶ

5) αρ. 82 Δημοσθένους λόγοι μετὰ σχολίων (Monacensis 485).

Στον τρίτο κατάλογο, αὐτὸν τοῦ Βατικανοῦ (εμπεριέχεται στὸν κώδικα Vaticanus Latinus 3963, φφ. 6-8), που ἐπίσης δεν εἶναι αὐτόγραφος, παραδίδεται ὡς χρονολογικός προσδιορισμός ἡ 8η Ἀπριλίου 1551. Ο κατάλογος ἀποτελεῖ μέρος (αρ. 157-206) τοῦ γενικότερου καταλόγου που εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Sirleto. Περιέχει 50 βατικανούς κώδικες ἐκ τῶν ὁποίων μόνο δύο παραδίδουν καθαρῶς ρητορικά κείμενα:

1) αρ. 162 (Sirleto) Αἰσχίνη (Vaticanus gr. 72) ἀπὸ τοὺς αντιγραφεῖς Μιχαὴλ Αποστόλη καὶ Μιχαὴλ Λυγίζο. Ο κώδικας φέρεται νὰ ἀποκτήθηκε ἀπὸ τὸ Βατικανό τὸ 1551, ἐνῶ προμηθευτὴς ἦταν ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος.²¹

2) αρ. 186 (Sirleto) πέντε λόγους τοῦ Θεμιστίου (Vaticanus gr. 80).

Στον τέταρτο καὶ τελευταῖο κατάλογο, αὐτὸν τοῦ Εσκοριάλ με χρονολογικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὰ ἐτῆ 1547-72. Ο κατάλογος παρέχει πολλὰ ἀσαφῆ στοιχεῖα. Αὐτὰ τὰ 64 χειρόγραφα στὰ ὁποῖα ἡ Πωτοπούλου- Σισιλιάνου καταλήγει²² ὅτι

²¹ Βλ. Diller, A. „The Manuscript Tradition of Aeschines' Orations" ICS 4 (1979), σσ. 58-59.

²² Πωτοπούλου- Σισιλιάνου, Ε., *Ἀντώνιος Ἐπαρχος, ἕνας Κερκυραῖος οὐμανιστὴς τοῦ 1στ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1978, σσ. 301-305.

7 έχουν άμεσο ή έστω έμμεσο ρητορικό ενδιαφέρον:

1) αρ. 6 Υπόμνημα στους σοφιστικούς ελέγχους του Αριστοτέλη (escorialensis 98)

2) αρ. 10 Ιωάννου Δοξαπατρή υπόμνημα στη Ρητορική του Ερμογένη (στον 3ο και 4ο τόμο της) (escorialensis 215)

3) αρ. 12 Λιβανίου προγυμνάσματα και λόγοι

4) αρ. 18 Ιωάννου Δοξαπατρή υπόμνημα στη Ρητορική του Ερμογένη (στον 1ο και 2ο τόμο της) (escorialensis 75)

5) αρ. 39 Ολυμπιοδώρου για τον Γοργία του Πλάτωνος (escorialensis 217). Πιο μεγάλο ενδιαφέρον, κατά τη γνώμη μου συγκεντρώνουν 2 χφφ- συλλογές του καταλόγου του Εσκοριάλ:

6) το χφ. αρ. 30 που περιέχει Δημοσθένους λόγους με σχόλια, κάποιες πραγματείες του Πλουτάρχου, Θεοδώρου Νικοπολίτου περί του Αισχίνη, Μαρριανού Νεαπολιτάνου Πρόκλος ή περί εϋτυχίας και Γοργίου Έλένης έγκώμιον (escorialensis 497?).

7) το χφ. αρ. 60 που περιέχει ένα ρητορικό λόγο του Αριστείδη, δύο του Δημοσθένη, ένα λόγο του Θεμιστίου, Γρηγορίου (sc. του Θεολόγου) λόγο επικήδειο για τον Βασίλειο, λόγο του Βασιλείου περί παρθενίας, ένα λόγο του Λιβανίου, και μία declamatio του ίδιου για τον Οδυσσέα και τον Αχιλλέα, του ίδιου προς τους Τρώες για την επιστροφή-παράδοση της Ελένης, Γρηγορίου του Θεολόγου προς Ευάγριον περί θεότητας, τετράστιχα για τις άγιες ημέρες του Κυρίου, χαρακτήρας για τη συγγραφή επιστολών, Χρυσοστόμου περί τής τοϋ Θεοϋ προνοίας, ήθικά παραγγέλματα (escorialensis 115).

Η σημαντική συλλογή χειρογράφων του Αντώνιου Έπαρχου με την ειδολογική κατανομή της και την αναλογία σε ρητορικά χειρόγραφα που προκύπτει μας οδηγεί σε κάποια αρχικά συμπεράσματα τα οποία βεβαίως είναι απολύτως αναγκαίο να συγκριθούν με αντιστοιχων συλλογών ισότιμα μεγέθη. Πράγματι, τα χειρόγραφα που περιέχουν ρητορικά κείμενα (ρητορείας ή ρητορικής) στην καλύτερη περίπτωση, αυτή της βιβλιοθήκης του Εσκοριάλ, αποτελούν το 10% περίπου του συνόλου, ενώ στις άλλες περιπτώσεις 5% περίπου. Εξάλλου, μεγάλος αριθμός ρητορικών χειρογράφων δεν απαντά ούτε στη βιβλιοθήκη του Μάρκου Μουσούρου, όπως ήδη έχει σχολιαστεί.²³ Μπορεί ίσως κάποιος βάσιμα να υποθέσει ότι το κοινό στο οποίο απευθύνεται ο Έπαρχος είναι κοινό λογίων με ειδικά ενδιαφέροντα, όπως ιατρικά αλλά και γεωγραφικά λόγω της επίδρασης των πρόσφατων ανακαλύψεων. Εξάλλου, η οικτρή οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο Έπαρχος το

²³ Βλ. κυρίως Πιαννακόπουλος, *ό.π.*, σσ. 103-149.

μεγαλύτερο μέρος της ζωής του δεν του επιτρέπει προσωπικές επιλογές και ευκινησία. Σε κάθε περίπτωση όμως η θεματική κατανομή των χειρογράφων του Επάρχου απηχεί τα πνευματικά ενδιαφέροντα της εποχής του.

Συμπερασματικά, κατά την εισαγωγή της ρητορικής στη Δύση, οι τύχες των βυζαντινών πραγματειών ακολουθούν μία αναμενόμενη πορεία που υπακούει στους μηχανισμούς της πρόσληψης. Στους πρώτους αιώνες της μετάβασης (15ος και 16ος) το ενδιαφέρον των Δυτικών λογίων συγκεντρώνει η ελληνική γλώσσα και μαζί της η ρητορική που δίδεται στο πλαίσιο της γλωσσικής διδασκαλίας μέσω ρητορικών λόγων αλλά και μέσω της μελέτης ρητορικών πραγματειών που απηχούν τις προτιμήσεις των Βυζαντινών. Αριστοτέλης και ψευδο-Λογγίνος απουσιάζουν, αφού την κυρίαρχη θέση έχουν καταλάβει ο Ερμογένης, και αργότερα ο Διονύσιος Αλικαρνασσεάς, ο Δημήτριος ο Φαληρέας και ο Αφθόνιος. Φαίνεται ότι οι Δυτικοί όπως και οι Βυζαντινοί καταλήγουν να γνωρίζουν τη ρητορική από δεύτερο χέρι. Στην ύστερη Αναγέννηση η *Ποιητική* του Αριστοτέλη αποκτά το κύρος που της αρμόζει ως η σημαντικότερη πραγματεία που καθορίζει το πεδίο των γραμμάτων με τρόπο αποφασιστικό.

Tartalom

Ελένη Ηλία Βολονάκη Λιβάνιος ο Σοφιστής: «Επιτάφιος για τον Ιουλιανό»	9
Αθανάσιος Αγγ. Ευσταθίου Ρητορικές πραγματείες από το Βυζάντιο στη Δύση (15 ^{ος} -16 ^{ος} αιώνας).....	25
Kateřina Bořková Loudoná Η κατηγορία των μορίων στα βυζαντινά γραμματικά εγχειρίδια: η αμετάβλητη παράδοση	35
L. Delbó Katalin Παρατηρήσεις σχετικά με τα βυζαντινά μυθιστορήματα του 12ου αιώνα	49
Dora E. Solti Η πολυτυπία στα δημόδη πεζά κείμενα των πρώιμων νεότερων χρόνων – η περίπτωση του Προγνωστικού των Μοσκόβων	59
Θεοδόσης Πυλαρινός <i>Καρηκομώντες</i> : Ένας άγνωστος κωμικός αγών καθαρυνόντων κατά μαλλιαρών για την ελληνική γλώσσα.....	69
Nicole Votanoná Sumelidisová Τα παραδοσιακά μετρικά σχήματα στην ελληνική μεταπολεμική ποίηση	89
Simos Papadopoulos – Lina Basoukou Το πεζογραφικό έργο του Φώτη Κόντογλου και οι σκηνικές του προεκτάσεις	107
Κωνσταντίνος Νάκος Το Βυζάντιο μέσα από το βλέμμα του István Hajnal, István Bibó και Jenő Szűcs	125

ANTIQUITAS • BYZANTIUM • RENASCENTIA

sorozatszerkesztők: Farkas Zoltán – Horváth László – Mészáros Tamás
ISSN: 2064-2369

I. Szepessy Tibor: *Bevezetés az ógörög verstanba*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-10-3. 266 p.

II: Kapitánffy István – Szepessy Tibor (szerk.): *Bevezetés az ógörög irodalom történetébe*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-08-0. 276 p.

III: Tóth Iván: *Alexandros Homérosa. Arrhianos-tanulmányok*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-03-5. 208 p.

IV: *Philologia nostra. Bollók János összegyűjtött tanulmányai*. Szerkesztette: Mészáros Tamás. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-00-4. 516 p.

V: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West*. Bibliotheca Byzantina 1. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2013. ISBN: 978-615-5371-15-8. 375 p.

VI: Achilleus Tatios: *Leukippé és Kleitophón története*. Fordította: Szepessy Tibor. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-27-1. 153 p.

VII: Szepessy Tibor (szerk.): *Római költők antológiája*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-25-7. 575 p.

VIII: Maywald József – Vayer Lajos – Mészáros Ede: *Görög nyelvtan*. Szerkesztette: Mayer Gyula. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-31-8. 333 p.

IX: Jacqueline de Romilly – Monique Trédé: *Az ógörög nyelv szelleme*. Fordította: Vargyas Brigitta. Szerkesztette: Horváth László. TypoTeX Kiadó, Budapest, 2014. ISBN: 978-963-2793-95-5. 135 p.

X: László Horváth (Hrsg.): *Investigatio Fontium. Griechische und lateinische Quellen mit Erläuterungen. Beiträge der Tagung Klassisches Altertum – Byzanz – Humanismus der XI. Ungarischen Konferenz für Altertumswissenschaft.* Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-33-2. 281 p.

XI: Horváth László: *Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok.* TypoteX, Budapest, 2015. ISBN: 978-963-2798-18-9. 301 p.

XII: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland II. Studia Byzantino-Occidentalia.* Bibliotheca Byzantina 2. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2014. ISBN: 978-615-5371-36-3. 212 p.

XIII: János Nagyillés – Attila Hajdú – Gergő Gellérfi – Anne Horn Baroody – Sam Baroody (eds.): *Sapiens Ubique Civis. Proceedings of the International Conference on Classical Studies (Szeged, Hungary, 2013).* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-40-0. 424 p.

XIV: Zsuzsanna Ötvös: „*Janus Pannonius's Vocabularium*”. *The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45.* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-41-7. 354 p.

XV: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia.* Bibliotheca Byzantina 3. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-44-8. 302 p.

XVI: Emese Egedi-Kovács (éd.): *Byzance et l'Occident II. Tradition, transmission, traduction.* Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-46-2. 238 p.

XVII: Ágnes Ludmann (ed.): *Mare nostrum. Studia Iberica, Italica, Graeca. Atti del convegno internazionale Byzanz und das Abendland – Byzance et l'Occident III (24-25 novembre 2014).* ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-45-5. 186 p.

XVIII: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung II. Beiträge der Tagung 'Quelle und Deutung' am 26. November 2014 (EC Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, I.II).* Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest, 2015. ISBN: 978-615-5371-47-9. 158 p.

XIX: Dión Chrysostomos, *Tróját nem vették be (szerkesztette, fordította, előszóval és magyarázatokkal ellátta: Szepessy Tibor)*. Eötvös-József Collegium ELTE, Budapest 2016. ISBN: 978-615-5371-55-4. 172 p.

XX: Balázs Sára (Hrsg.): *Drei deutschsprachige Handschriften des Opusculum tripartitum des Johannes Gerson. Synoptische Ausgabe der Fassungen in den Codices StB Melk, Cod. 235, StB Melk, Cod. 570 und Innsbruck, ULB Tirol, Serv. Ib 3*. EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. II.I. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5371-66-0. 332 p.

XXI: Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland IV. Studia Byzantino-Occidentalia*. Bibliotheca Byzantina 4. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-68-4. 276 p.

XXII: Emese Egedi-Kovács (éd.): *Byzance et l'Occident III. Écrits et manuscrits*. Collège Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN : 978-615-5371-63-9. 336 p.

XXIII: Ágnes Ludmann (ed.): *Italia Nostra. Studi filologici italo-ungheresi*. Collegio Eötvös József ELTE, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-65-3.

XXIV: Balázs Sára (Hrsg.): *Quelle und Deutung III. Beiträge der Tagung Quelle und Deutung III am 25. November 2015*. EC-Beiträge zur Erforschung deutschsprachiger Handschriften des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. I.III. ELTE Eötvös-József-Collegium, Budapest, 2016. [ISSN 2064-969X] ISBN 978-615-5371-67-7. 212 p.

XXV: Dora E. Solti (ed.): *Studia Hellenica*. ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2016. ISBN: 978-615-5371-69-1.